

ביאור סתומות במדרש בראשית רבה

משה עסיס

על שלושה דברים כל פרשנות פילולוגית-היסטורית עומדת: על הנוסח; על הלשון; על הקונטקסט הספרותי וההיסטורי-ריאלי כאחד. אלה הם היסודות, שרק לאחר קיבועם יש תקווה לעלות מהם — ועל ידם, ובסדר הזה דווקא — אל המשמעות, המובן, "הלוגוס" של היצירה. בדברים אלה פתח מורי הרא"ש רוזנטל ז"ל את הפרק השני במאמרו הגדול 'המורה'¹ — אותו הימנן מופלא לתורתו ולמפעלו של מורנו ר' שאול ליכרמן ז"ל. אף אני, בעקבותם של רבותיי, מתכוון להעמיד כאן — דרך הנוסח והלשון — על משמעותם של שלושה מאמרים בבראשית רבה.

א

שנינו בבראשית רבה טז, ג:

ר' יודן ור' הונא. ר' יודן אמר: הוא פרת והוא כבר, פרת שפרה ורבה עד שעוברים אותו בספינה, פרת שמימיו פרין ורבין, פרת שמפריד והולך עד שכלה במגרפה.²

הרי שא של המאמר פשוטה: הוא פרת הוא 'נהר כבר האמור במראות יחזקאל'.³ וכן הדרשה הראשונה על המלה פרת: 'שפרה ורבה עד שעוברים אותו בספינה' — כלומר, שמימיו מתרבים והולכים עד שנעשה נהר גדול שצריך לעבור אותו בספינה.

* הרצאה שקראתי בקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, בהר-הצופים, ביום ה', ה' בתמוז תשנ"ג (24.6.1993).

1 טו *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* 31(1963), p.

2 תיאודור-אלבק (להלן ת"א), עמ' 145-146; ברפוס וילנא לח ע"א.

3 מנחת יהודה, שם, ד"ה והוא.

ושמא ניתן להוסיף: ואפשר לעבור אותו בספינה. ושלא כעניין שאמר על הנחל היוצא לעתיד לבוא מבית המקדש: 'מיכן והילך' וימד אלף נחל אשר לא אוכל לעבור" (יח' מז, ה), אפילו ליברנין גדולה אינה יכולה לעבור בו. מה טעמא? "וצי אדיר לא יעברנו" (יש' לג, כא).⁴ ופירוש ליברנין 'ספינה שנקראת על שם מקומה (liburna).⁵

אשר לדרשה השנייה, 'פרת שמימו פרין ורבין', נאמרו בה שלושה פירושים:⁶
 1. רש"י מפרש בבראשית ב, יד, ד"ה פרת: 'שמימו פרין ורבין ומברין את האדם'. ויפה תואר' מפרש את פירושו של רש"י: 'שהמים בסגולתם להפרות ולהרות לשותה מהן'.⁷

2. הפירוש השני — כלומר, שפירות מימו פרין ורבין. וכמו שאמרו להלן: 'אמר להם (פרת לשאר נהרות): מעשי מודיעים אותי. אדם נוטע כי נטיעה, והיא עושה לשלשים יום; זורע כי ירק, והוא עושה לג' ימים'.⁸

3. הפירוש השלישי, והוא נראה עיקר,⁹ הוא מה שפירש רש"י בבכורות נה ע"ב, ד"ה פרין ורבין: 'שגדל ורבה בלא שום מטר'. והדברים מסתייעים מהסוגיה שם: 'מסייע ליה לשמואל, דאמר שמואל: נהרא מכיפיה מיכריך'.¹⁰ ופירשו התוספות שם, ד"ה מכיפיה: 'מסלע שלו, כדמתרגם סלע כיפה'. כלומר, הנהר מתברך מסלעו — ממקום נביעתו. ולשון הערוך: 'הנהר מסלע היוצא ממנו משם ברכת מלאתו, ולא ממימי המטר'.¹¹ ועיין בהמשך הסוגיה שם.

ואילו הדרשה השלישית, 'פרת שמפריד והולך עד שכלה במגריפה', נאמרו בה שלושה פירושים עיקריים:¹²

1. הפירוש הראשון הוא פירושו של ר' הלל לספרי דברים,¹³ ששם מובאת דרשה זו

4 ירוש' שקלים ה, ב (נ ע"א) ומקבילות.

5 ש' ליברמן, תוספתא סוכה ג, ז, עמ' 267, הפירוש הקצר. וראה מה שכתב בתוספתא כפשוטה (להלן תוכ"פ), שם, עמ' 874 הערה 14. [ועיין: D. Sperber, *Nautica Talmudica*, Ramat Gan: 1986, p. 137, s.v. מ"פ].

6 והובאו שלושתם אצל ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה תואר (להלן יפ"ת), ויניציאה שנו, קיא ע"א, ד"ה שמימיו.

7 יפ"ת, שם (לעיל הערה 6).

8 ת"א, עמ' 146.

9 וכן הכריע יפ"ת, שם.

10 = שבת סה ע"ב; נדרים מ ע"א.

11 ערוך השלם (להלן עה"ש), ד, עמ' רפד, ראש ערך פף.

12 [עיין גם מ' כהנא, 'פירושים לספרי הגנוזים בכתובי-יד', ספר זכרון להרב יצחק נסים, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' צט הערה 37 — מב"ל].

13 פסקה ו, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 15.

עם הראשונה בסתם. וז"ל: 'כלומר מפריד¹⁴ והולך¹⁵ להשקות את הגנות והפרדסים והשדות עד שכלה מתוך שמגרפין אותן [!]'¹⁶ במגריפה אילך ואילך להשקות'.¹⁷ לפי פירוש זה נמצא, שבמגרפה זו גורפים את המים, מכוונים אותם הילך והילך לתעלות כדי להשקות את השדות.

אלא שבחינת שימושה של המגרפה במקורות התלמודיים¹⁸ מראה, שהשתמשו בה לגריפת אפר וגחלים,¹⁹ עפר,²⁰ טיט,²¹ זבל²² ואפילו גרוגרות;²³ אבל מעולם לא מצאנו שגורפין בה מים!

לכן, אם ננקוט את פירושו של ר' הלל ברישא ב'מפריד', הרי נראה קרוב יותר פירושו של מהרז"ו בסיפא: 'שקצר כל כך עד שיכולים לנקותו במגריפה כמו שמנקין אמת המים הקצר (!)'.²⁴ כלומר 'לנקות את קרקעיתו במגריפה שגורפים בה אדמה'.²⁵ אלא שגם פירוש זה אינו מתיישב על הלשון שכלה במגריפה.

ואילו הפירוש המיוחס לרש"י שבדפוסו מדרש רבה, ד"ה עד, מחדש: 'שיכולין לסותמו במגריפה אחת מרוב קוטנו'. כלומר: מגרפה — מלוא המגרפה. אבל לשיטתו מן הראוי היה לומר שכלה במגרפה אחת!

- 14 לשון דיבור המתחיל שם, 'דבר אחר נהר פרת שמפרה [!] והולך עד שכלה כמגריפה; אבל בכ"י מנטובה (הובא בחילופי הנוסחאות שם) 'שמפריד והולך'. (דרך אגב, הגרסה בגוף הספרי שבפירושו ר' הלל 'עד שכולה מגריפה לגרפו'. אבל גרסה זו היא על פי דפוס ראשון של הספרי, דפוס ויניציאה ש"ו, כפי שציון בוך השער.) והדרש בנוי על חילופי עיצורי השפתיים דל"ת-ת"ו. ולשון המיוחס לרש"י בבר"ר: 'פרת — לשון אוכלא דאפרת הוא'. ועיין יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגום מיוונית א' שליט), ד"צ ירושלים תשמ"ה, א, עמ' 7, סי' 39; הערות וציונים, שם, עמ' 1, הערה 12a (העירני עליו ידידי ד"ר מ' קיסטר). והדברים הולכים בשיטת חז"ל לפי פירוש זה, אלא שיוספוס לא נזקק למגרפה.
- 15 כלומר 'נפרד לכמה מקומות', כלשון כ"י מנטובה (הובא בחילופי הנוסחאות שם); או 'שמתפרש לנהרות קטנות [!] לצדדים', כלשון מהרז"ו בבר"ר טז, ג ד"ה שמפרש.
- 16 צ"ל אותו. וכן הוא בהגהות וביאורים, שם, בשם ראב"ד.
- 17 פירוש ר' הלל לספרי, מהדורת קולדיצקי, ירושלים תשמ"ג, ה ע"א, ד"ה דבר אחר.
- 18 אשר לצורתה ראה משנה כלים יג, ד; כט, ח; תוספתא כלים כ"מ ג, ח (מהד' צוקרמנדל, עמ' 581); כלים כ"ב ז, ד, ו (עמ' 597).
- 19 ראה משנה ביצה ד, ה; זאין גורפין תנור וכירים' (הציטוטים מהמשנה כאן ולהלן, הערות 20, 23-22, וכן בגוף המאמר, הם על פי מהדורת אלבק). וראה עוד שבת ג, א, ד; כלים ח, יא.
- 20 ראה משנה שקלים ח, ב: 'חוזן מן הסל והמגריפה והמרצה המיחדין לקברות'. וראה עוד תוספתא טהרות ח, יג (מהד' צוקרמנדל, עמ' 669).
- 21 ראה תוספתא כ"מ ב, ב, כב (מהד' ליברמן, עמ' 70): 'מגריפה גורף בה את הטיט'. וראה עוד תוספתא כ"ק ב, ו (מהד' ליברמן, עמ' 7); מקואות ו, יח (מהד' צוקרמנדל, עמ' 659).
- 22 ראה משנה שבת כ, ד: 'גורפין מלפני הפטם'. וראה עוד משנה פסחים ד, ז.
- 23 ראה משנה שבת יז, ב: 'מגרפה לגרוף בה את הגרוגרות'.
- 24 שם (לעיל הערה 15).
- 25 מדרש רבה המבואר, ירושלים תשמ"ד, א, עמ' רמד, ד"ה עד.

2. הפירוש השני הוא פירוש 'יפה תואר'.²⁶ הוא גורס שמפרה והולך כנוסח דפוס ראשון, קושטא רע"ב, במקום שמפריד. והוא מפרש מפרה = מחסר מלשון πῦρα היוונית = פחות. מסתייע הוא במה שמצאנו להלן בבר"ר כ, יב (עמ' 197): 'יפרה מן מה דאת לבוש'; כלומר, ופחות ממה שאתה (ממה שיש לך) לְבֹש. ואילו בחידושי רש"י²⁷ ומירקין²⁸ שנמשכו אחרי פירוש זה²⁹ גוזרים אותה מן פורתא הארמית-בבלית. לפי פירוש זה, פירוש המאמר הוא 'שמצד רחבו מתמעט והולך עד שכלה במקו' צד [!] כמגריפ" (יפ"ת קיא ע"א). כלומר, בניגוד לאורכו, שנמשך עד הים, הרי רוחבו מתמעט והולך.

אבל ישנם שני קשיים בפירוש זה:

א. עלינו לומר, שלמגרפה הייתה מידה סטנדרטית ידועה, שאליה השוו את רוחב הנהר. וזה נראה דחוק. יתר על כן, הנחה זו נסתרת ממשנה מפורשת בכלים כט, ח, שמחלקת (במידות!) בין מגרפה של בעלי בתים לזו של סיידין.

ב. כיצד אפשר לומר על הפרת הגדול, שמתמעט רוחבו עד כמגרפה!?

משום קושי אחרון זה פירשו האחרונים שנמשכו אחרי יפ"ת (ביאור מהרי"פ ר'נור הקודש'), שהכוונה היא לראשו של הנהר! וכבר קדמם 'מתנות כהונה' (להלן מת"כ) אלא שהוא מפרש 'עד שסותמין אותו במגריפה אחת של עפר'.³⁰ כלומר, מגרפה — מלוא מגרפה.³¹ ועל דרך זה מגיה הגר"א בספרי: 'נהר פרת. שבתחלתו יכולה מגריפה לגרפו, ומפרה והולך עד שעוברים אותו בספינות'.³²

ועדיין הדברים קשים:

א. דחוק הוא לגזור את הפועל מִפְרָה מן היוונית πῦρα או מן הבבלית פורתא.

ב. קשה לפרש לפי זה את הגרסאות האחרות — הסינונימיות בחלקן, ככל הנראה — למלה זו. כי ישנן עוד שלוש גרסאות בבר"ר: מפריד, מפריס, מכביר; ועוד שלוש בספרי: מכריז, מפריץ, מתפרת³³ וקשה לומר, שהכול השתבש מן המלה מפרה לפי פירוש זה.

26 קיא ע"א, ד"ה שפרה.

27 ד"ה פרת. והוא מגיה 'שמפרת והולך'.

28 בראשית רבה, מפורש בידי מ"א מירקין (להלן מירקין), א, תל-אביב תשכ"ח, עמ' 117, ד"ה הוא.

29 מירקין מפרש: 'שמתפשט והולך עד שמתמעט כדי מגריפה, ממשיכים ממנו במגריפה להשקאת השדות'. כלומר, הוא כולל בדבריו גם את הפירוש הראשון.

30 מת"כ, ד"ה ה"ג. וכן היא שיטתו של 'ידי משה', ד"ה פרת.

31 כפירוש המיוחס לרש"י (לעיל עמ' 3), שאותו הוא מצטט.

32 מהד' קולידיצקי, שם (לעיל הערה 17).

33 עיין בחילופי הנוסחאות שם ושם. ועיין אפשטיין (להלן הערה 35). הגרסה בדפוסים החדשים היא שמפרש. ואותה העתיק, בין השאר, הרב מ' כשר, תורה שלמה, ב, ירושלים תרפ"ט, עמ' רכז, אות ריח.

ג. הפירוש קשה מבחינת העניין, שהמאמר לפי פשוטו מדבר על תהליך ממושך לאורכו של הנהר, לא על ראשו! ולא לחינם הגיה הגר"א מה שהגיה.³⁴ עד כאן הפירוש השני.

3. הפירוש השלישי הוא פירושו של אפשטיין. אפשטיין דן בעניין זה בכיקורתו לספרי מהדורת פינקלשטיין.³⁵ לדעתו, 'הנוסח העיקרי הוא: שמפריז³⁶ והולך = שמפריז והולך. כי מפריז (ביחיד!) היא הצורה הישנה והעיקרית של מפריז, ב"מ פ"ה מ"ה...: מפריז על שדהו, ... וכן בתוס' פ"ה י"ג.³⁷ וכן בנדה ד' ע"ב: שהפריז על מדותיו, כנו' תוס' [= תוספות] הרא"ש שם'.

ופירוש המאמר, לדעתו: 'כלומר מרחיב והולך עד שכולה ("מעכב") במגריפה, במגריפה שגורפין בה חול וטיט שעל שפת הנהר'. ובאשר ללשון כולה כ'מעכב' הוא מציין לירושלמי ב"ק ה, ד (ה רע"ג).

אבל דברי אפשטיין סתומים ותמוהים:

שאם כוונתו לומר, שהנהר מרחיב והולך, כלומר מתרחב והולך, עד שמתעכב בהתרחבותו על ידי הטיט והחול שעל שפת הנהר, הרי הדברים תמוהים: כלום אין זו דרכם של כל הנהרות שבעולם?

ואם — מה שנראה יותר — כוונתו לומר כדברי מדרש רבה המבואר: 'שמפרש — ומתפרד, והולך — להרבה נהרות קטנים וצרים. עד שכלה, וצר, כדי שאפשר לעצור אותו... במגריפה' (כרך א, עמ' רמד), הרי הלשון כלה קשה. שלשון הירושלמי שאליו הוא מציין כך הוא: 'אילו מי שראה גחלתו של חבירו מגלגלת והולכת ואין כולה אות' שמה אינו פטור';³⁸ כלומר כולה = מעכב. נמצא, שכולה לשון פעיל הוא, ואילו המתבקש לפי פירושו של אפשטיין הוא לשון סביל, מתכלה, כלומר מתעכב.³⁹ ועוד, מה שבח הוא לפרת, ל'נהר הגדול נהר פרת' (בר' טו, יח; דב' א, ז),

34 גם גרסת הילקוט, 'פרת שהוא מפריס והולך עד שהוא כלה ופותקין אותו במגריפה' (רמז כב; הנוסח לפי דפוס ראשון, שאלוניקי רפ"א, ח ע"ב), שהובאה אצל הי"פ"ת (קיא ע"א, ד"ה עד; ופירש פותקין — 'שפותח' אותו להמשיכו עוד') — אף על פי שה'אות אמת' (שאלוניקי שכ"ה, כד ע"ב, ד"ה עד), הגיה כנראה לפיה — אינה אלא הגהה על פי מה שבא בבר"ר לעיל, ראש הפרשה: 'ארבעה ראשי נהרות היה פותק במגריפית אחת' (ת"א עמ' 142), וכעתרתי תיאודור כאן, ד"ה שמפריד.

35 תרכי"ן ח (תרצ"ז), עמ' 385 (= מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' 899).

36 תיקון של שמכריו על פי שמפריס (שכנוסח הילקוט בבר"ר); עיי"ש.

37 וכן דעת ליברמן, ופירושה לדעתו 'מוסיף'. ראה תוכ"פ לב"מ, עמ' 215, לשורות 30–31, ד"ה רבן: ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד, עמ' 159, לשורה 85, ד"ה מפריז.

38 ראה ש' ליברמן, תלמודה של קיסרין, ירושלים תרצ"א, עמ' 1. וראה מה שכתבתי במאמרי 'לפירושן של תשע-עשרה שמועות בירושלמי בבא קמא', ספר הזכרון לרבי שאול ליברמן, ניו-יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 73.

39 אלא אם כן נידחק ונפרש, שמעכב [מי שמעכב], כלומר שהנושא חסר.

'אוותינטין שלנהרות',⁴⁰ שמעכבים אותו במגרפה? ! וכלום לא די היה לומר שמפריץ והולך? !

ברם, לדעתי, פשוטים הדברים בתכלית. שכן שנינו בתמיד ג, ח: 'מיריחו היו שומעין קול המגרפה'. מה טיבה של מגרפה זו?

כבר פירש הרמב"ם בפירוש המשנה, שמגרפה זו היא המגרפה שנידונה בבבלי ערכין י סע"ב ושהיא מכלי הזמר; והדברים מופיעים גם בירושלמי סוכה ה, ו (נה ע"ד).

וכך אמרו עליה בבבלי ערכין: 'אמר רבא בר שילא אמר רב מתנה אמר שמואל: מגריפה היתה במקדש, עשרה נקבים היו בה, כל אחד ואחד מוציא עשרה מיני זמר; נמצאת כולה מוציאה מאה מיני זמר'.⁴¹

ולהלן בתמיד ה, ו שנינו: 'הגיעו בין האולם ולמזבח, נטל אחד את המגרפה, וזורקה בין האולם ולמזבח; אין אדם שומע קול חברו בירושלם מקול המגרפה'. לפי אלבק, היא היא המגרפה שנידונה לעיל בתמיד.⁴² ואילו בעל תוספות יו"ט סבור, ששתי מגרפות הן: אחת זו של סוכה ותמיד פ"ג, ושנייה זו של תמיד פ"ה.⁴³ על מגרפה זו כותבים חוקרי המוסיקה, שלא נתחווה לנו מהותה של המגריפה וגם אם לא היו שני כלים באותו השם;⁴⁴ אבל משערים, 'שהיה זה דגם קדום של האורגאן'.⁴⁵

והנה אין ספק, לדעתי, שלמגרפה אדירה זו של משנת תמיד, שקולה נשמע עד יריחו, משווה המדרש את הנהר הגדול נהר פרת. ולפי זה ברור, שצ"ל כמגריפה בכ"ף ובפתח, היא המגרפה הידועה של בית המקדש. ואמנם, הגרסה בכ"ף נשתמרה בכ"י אוקספורד של בר"ר.⁴⁶ ואפילו לשאר הגרסאות אין ההגהה ב—כ בגדר הגהה של ממש.

ופירוש המאמר לפי זה: הפרת — כמו המגרפה — מפריץ (כהכרעת אפשטיין) והולך עד שכלה. כלומר, הוא אינו נשפך אל הים עד שהרחיב קודם לכן בתכלית, כדרכה של המגרפה. נמצא, שאין המלה כמגריפה חוזרת רק על הסיפא, כפירוש

40 בר"ר טז, ג (ת"א עמ' 144). ועיין תוספות בכורות נה ע"ב, ד"ה הוא.

41 ועיין בהמשך הסוגיה בבבלי, ובירושלמי סוכה הג"ל.

42 עיין בפירושו שם ובהשלמות כאן.

43 תמיד ה, ו, ד"ה המגריפה; ועיי"ש.

44 פ"ע גרדנויץ, המוסיקה בישראל מימות קדם עד ימינו אלה, ירושלים תשט"ו, עמ' 38.

45 י' שליטא, המוסיקה היהודית ויוצריה, תל-אביב 1960, עמ' 21. וכיו"ב כתב גרדנויץ, עמ' 39

הערה 15.

46 וזכר לה נשתמר גם במדרש הגדול: 'שכולה והולך עד כמגריפה' (מהד' מרגליות, ירושלים תשל"ה, עמ' פב).

המפרשים, אלא גם — ובעיקר — על הרישא! ולפי זה גם הגרסאות מפריד, מתפרת, מפרה ייתכנו; ואולי גם מכביר.

ונשאלת עכשיו השאלה: מה טיבה של הפרנה זו בפרת, שהמדרש משווה אותה אל המגרפה?

לכאורה הכוונה היא לעצמת הקול; שמי הנהר גועשים בעצמה רבה, ברעש רב, באפיקו העליון, עד שזרימתם נרגעת בשפכו. אלא שפירוש זה לא ייתכן. שהרי הוא סותר דברים מפורשים שנאמרו להלן בבר"ר (ת"א, עמ' 146): 'אמרו לפרת: למה אין קולך הולך? אמר להם: מעשי מודיעים אותי'. וביתר הרחבה בספרי: 'הרי כל הנהרות אומרים לפרת: מפני מה אין אתה משמיע קולך כדרך שקולנו הולך מרחוק? אמר להם: מעשי מוכיחים עלי'.⁴⁷ לכן נראה, שהדימוי אינו בעצמת הקול, ולא בכמות המים,⁴⁸ אלא בהתפשטות במרחב. כי כשם שקול המגרפה מגיע עד יריחו, כך מתפשט לו הפרת והולך על ידי נהרות ותעלות השקיה שיוצאים ממנו לכל עבר במסעו דרומה, עד שהוא כלה בים.

ב

שנינו בבראשית רבה עט, ז על הפסוק 'ויקן את חלקת השדה אשר נטה שם אהלו מיד בני חמור אבי שכם במאה קשיטה' (בר' לג, יט):

אמר ר' אבא בר כהנא: במאה אנאקות במאה טלאים במאה סלעים. אמר ר' סימון: קוף קמילייה ט' טיטירין ס' סלעים, יוד הא מה עבדין הכא? ר' יהושע דסיכנין בשם ר' לוי: אילו חליות ודייקינתייה שדרכן להינתן בנזמים, ומי כותב את האוני? אמר ר' ברכיה: יה כותב את האוני.⁴⁹

כוונת המדרש כאן היא לפרש את המלה קשיטה בפסוק הנזכר, והוא מפרש אותה בדרכים שונות.

אלא שתחילה יש לנו להידרש לסיפא של המימרה, לדברי ר' לוי. הרי דברים אלה נראים כמפסיקים את רצף המימרה. הם מפסיקים בין הקושיה 'יוד הא מה עבדין הכא?' ובין פירוקה על דרך שאלה רטורית ותשובתה: 'ומי כותב את האוני? ... יה כותב את האוני'. כלומר, השם כתב בתורה את דבר מכירת חלקת השדה שבשכם ליעקב אבינו. והרי זה המעולה שבשטרות.

ברם כבר נתפרשו הדברים יפה בחידושי רש"ש על אתר בשם בנו ר' מתתיהו.⁵¹

47 לעיל הערה 13.

48 שכבר נידונה לעיל: 'שפרה ורבה', 'שמימו פרין ורבין'.

49 ת"א, עמ' 948-949; בדפוס וילנא קנא ע"ג.

50 כלומר האותיות יה שכתבה קשיטה שלא נדרשו.

51 ד"ה במאה. אלא שכבר קדמו יפ"ת על אתר, תמו ע"ג, ד"ה יוד.

לדעתו המימרה של ר' לוי באה לפרש את המלה קשיטה שבסוף ספר איוב: 'ויתנו לו [קרוביו ומיודעיו לאיוב] איש קשיטה אחת ואיש נזם זהב אחד' (איוב מב, יא). קשיטה זו מתפרשת כאן (בבר"ר) מלשון קישוט, 'מל' תכשיט חלי חליות ודייקנתא שזרכן להנתן בנזמים ויגיד עליו ריעו שכתב [:] 'ויתנו לו איש קשיטה אחת ואיש נזם זהב אחד'.⁵²

ואמנם המלה קשיטה נזכרת במקרא רק ג' פעמים: כאן וביהושע כד, לב באותו עניין ובאיוב הנ"ל. נמצא אפוא, שהמימרה של ר' לוי נלקחה ממדרש לאיוב או מדרשה לאותו פסוק באיוב, והועברה לכאן בידי בעלי המדרש שלא במקומה, כשהיא מפסיקה את רצף הדרשה. אלא שמפרשי המדרש הראשונים והאחרונים⁵³ מגיחים ומעבירים את המאמר 'יוד הא מה עבדין הכא' אל אחרי המימרה של ר' לוי. אשר לפירוש המדויק של חליות ודייקינתייה, הנה המלה דייקנתייה כבר נתפרשה לנכון בידי פירסט,⁵⁴ קראוס⁵⁵ ואחרים⁵⁶ כ-ὄγκισθος, כלומר אבן יקרה בצבע כחול, כצבע פרחי היקנטון.⁵⁷ ובשמות רבה לח, ח (דפוס וילנה סו ע"ד) תרגמו בה את המלה ברקת.⁵⁸

אשר למלה חליות, נאמרו בה כמה פירושים: המיוחס לרש"י מפרש 'קשר קטן';⁵⁹ מת"כ (ד"ה חליות) בלשון ראשון 'חתיכות קטנות מזהב'; תיאודור (עמ' 949, ד"ה חליות) מפרש 'מיני תכשיטין'; ואילו במדרש רבה המבואר 'תלינוי זהב'.⁶⁰ ברם לפי כל הפירושים האלה נצטרך לומר שהסיפא של המאמר, 'שזרכן להינתן בנזמים', חוזרת רק על דייקנתייה, לא על חליות. וזה נראה דוחק.

הנה, מלה זו נמצאת בצירוף דומה במנדעית: hilai umarganiai habrai; hilia

- 52 רש"ש, שם. ועיין בעה"ש, ג, עמ' נג, ערך דייקנתיין.
 53 יפ"ת, שם (לעיל הערה 51; וציין לו תיאודור, עמ' 949). וכן הגיהו מהרז"ו, ד"ה טריון; ר"מ כשר, תורה שלמה, ה, נ"י תשי"ג, עמ' תתקטו, אות סז. וראה מה שכתב שם, עמ' תתקטו סוף הערה סז [עמ' תתקטו].
 54 J. Fürst, *Glossarium Graeco-Hebraeum oder der Griechische Wörterschatz der Jüdischen Midraschwerke*, Strassburg 1890, s.v. דייקנתיין.
 55 S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, דייקנתון vol. I, Berlin 1899, s.v. (להלן קראוס). על חילופי ד-י בריש מלה זו ראה מה שכתבו פירסט בסוף הערך (לעיל הערה 54) וקראוס כאן.
 56 כגון עה"ש, שם (לעיל הערה 52).
 57 H.G. Liddel & R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968, p. 1840, s.v.: ὄγκισθος II (להלן לידל וסקוט).
 58 אבל ראה מילון בן-יהודה, א, עמ' 367, ערך ברקת.
 59 ד"ה יוד". ולשון הערוך: 'ויש לנשים עדי כדכתיב (ירמי' ב', ל"ב) התשכח בתולה עדיה כלה קשוריה. וכתיב (ישעיה ג', כ') והצעדות והקשורים' (עה"ש, ז, עמ' רכו, ערך קשר).
 60 עמ' שעב, ד"ה חליות. ועיין בפירושו החמורה של M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim* etc., New York 1950, p. 305, s.v. (להלן יסטרוב).

- umargania⁶¹. וכבר תרגמו אותה דראור ומצוך במילונם על פי לידזברסקי:
 Edelsteine (אבנים טובות).⁶² הווי אומר, שחליות מין של אבנים טובות.
 לידזברסקי⁶³ מעלה גם את האפשרות, שפירושה של המלה המנדעית היליא הוא
 חוליות, כלומר חרוזים מאבנים יקרות. ואמנם, גם כאן כבר"ר גורסים שלושה
 מקורות⁶⁴ חוליות בווי"ו. אלא שאין הכרח בגרסה זו, שכן כבר נתפרשה המלה
 חלאים שבשיר השירים ז, ב כידי ר' יונה אבן ג'נאח בתור 'חרוזים'.⁶⁵ וכבר קדמו
 רס"ג ותרגם 'מת'ל אלכ'רד',⁶⁶ היינו כמו החרוזים. עדיין אפשר אפוא לגרוס חליות
 כדרך חלאים, בחילוף א-י ובחילוף סיומת הרבים ע"ד רחלות-רחלים.
 סוף דבר, מדובר כאן על אבנים טובות צבעוניות או חרוזים כאלה שדרכם להינתן
 בנזמים. ולשון המשנה בכלים יא, ח: 'חוט שלמתכות, וחליות שלאבנים טובות
 ומרגליות, ושלזכוכית'. והוא הוא פירושם של יפ"ת (מרגליות)⁶⁷ ושל מת"כ (ד"ה
 חליות) בלשון אחרון (אבנים טובות).
 נחזור עכשיו לעיקר המימרה. מה פירוש המלים אנאקות, קמילייה, טיטריון?
 פירושים רבים נאמרו במלים אלה,⁶⁸ ומכיוון שאין לדברים עמידה, לדעתי, אסתפק
 בפירושו של פירסט לשתי המלים הראשונות (במלה טיטריון אדון באריכות-יתר
 בהמשך) לשם רצף ההרצאה.
 אשר למלה אנאקות, הנה הגרסה בדפוס ראשון במלה זו היא אונקיות, ופירש
 אותה פירסט מלשון אונקיה,⁶⁹ כלומר משקל אונקיה, או 'מטבעות כסף במשקל של
 אונקיא'.⁷⁰ ואילו המלה קמילייה נתפרשה אצלו מן היוונית κεῖμήλια, רבים של
 κεῖμήλιον, כלומר תכשיטים.⁷¹
- 61 ראה: E.S. Drower & R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, Oxford 1963, p. 121, s.v. hilia 2
 62 שם. ולפי זה תרגום הביטויים דלעיל הוא: אבנים טובות ומרגליות; האבנים הטובות
 והמרגליות שלי הם חבריי.
 63 ראה: M. Lidzbarski (ed.), *Das Johannesbuch der Mandäer*, Giessen 1915, Vol. I, p. 85
 n.8
 64 פירוש בר"ר כ"י, ילק"ש כ"י וכ"י מינכן; עיין בחילופי הנוסחאות.
 65 ספר השרשים, ד"צ ירושלים תשכ"ו, עמ' 154, ערך חלא; עי"ש.
 66 ראה י' קאפח, חמש מגילות, ירושלים תשכ"ב, עמ' קיא.
 67 תמו ע"ג, ד"ה יוד. וכן הוא ב'שכל טוב': 'ואנשי עיר הקודש תירגמו במאה מרגליין, וכן אמר ר'
 יהושע דסכנין: אלו חליות שדרכן להנתן בנזמים' (מהד' בובר, ברלין תר"ס, עמ' 188); וראה
 שם הערה קכב.
 68 עיין במפרשים ובמנחת יהודה על אתר. וראה עוד דברי אפשטיין שצינתי להלן (הערה 76).
 69 עמ' 40, ערך אינקיא.
 70 מדרש רבה המבואר, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' שעב, ד"ה במאה אונקיות. ולמשקלה, ראה שם
 בהמשך. וראה עוד ח' בניש, מדות ושיעורי תורה, בני-ברק תשמ"ז, עמ' תנ. ועיין ח"י שעפטיל,
 ערך מלין, ברדיטשוב תרס"ז, עמ' 4 ערך אונקא.
 71 פירסט, עמ' 204, ערך קמילא. וכן דעתם של קוהוט (עה"ש, ז, עמ' קא, ערך קמילא 2), קראוס
 (עמ' 532, ערך קימליא), תיאודור ועוד.

נמצא לפי פירוש זה, שאין קשר בין דברי ר' אבא בר כהנא לדברי ר' סימון בפירושה של קשיטה. ולא עוד אלא שר' סימון לא נדרש לפירוש טלאים שבדברי ר' אבא.

אלא שכבר עמד על אמתותם של הדברים ד' טלשיר בעבודת הדוקטור שלו⁷² ובמאמרו היסודי והיפה 'אנקה שהיא גמלה'.⁷³ וכבר קדמו ר' מנחם די לונזאנו,⁷⁴ כפי שטלשיר בעצמו מזכיר.⁷⁵ לדבריו אין אנאקות אלא נאקות, כלומר גמלות. ואמנם כבר מצאנו את הצורה אנאקה תחת נאקה שבדפוסים ובכתבי-היד, למשל בכ"י פאריס 328–329 של המשנה בשבת ה, א ובכ"י מינכן בשבת נא ע"ב.⁷⁶ והן הן דבריו של ר' סימון: קמילייה, מלשון יווני *καμήλια* — גמלות צעירות.⁷⁷ ואמנם טלשיר מצא אסמכתא לפירוש זה בתרגום השומרוני, בכתבי-יד שכם 3, 4, שבהם מתורגמת קשיטה לארמית שבקה, שבקא (כסדרם).⁷⁸ ולדעתו זוהי המקבילה (בשיכול עיצורים, אמנם) של *سَقَب*, שפירושה בערבית גמל תינוק, גמל צעיר.⁷⁹ נותרה עכשיו המלה טיטריון. בדפוס הראשון הגרסה היא טריון, ונתפרשה בכמה דרכים:

המיוחס לרש"י⁸⁰ מפרש: 'טיריינא שם מטבע, על שם טריינוס'.⁸¹ ואם תשאל, מה

- 72 'שמות בעלי החיים בתרגום הארמי של השומרוני', ירושלים תשמ"א, עמ' 251–252 (וראה עוד שם, עמ' 226 הערה 1). העירני עליה בטובו ידידי פרופ' אברהם טל.
- 73 מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 219 ואילך; על פיו כל ההפניות בהערות 75–79 דלקמן.
- 74 ספר המעריך, ערך אונקיות.
- 75 אנקה, עמ' 224, ד"ה ראשית; שם, הערה 32.
- 76 שם, עמ' 227. ודברי אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 58 הערה 44, מצטרפים לדעת הסבורים, שאנאקות פירושה כבשים (ראה טלשיר, אנקה, עמ' 220). וכבר דחה טלשיר (אנקה, עמ' 223) סברה זו.
- 77 טלשיר, אנקה, עמ' 224. אבל, לדעתי, הסיומת ייה לרבים היא על דרך הארמית; כדרך שמצאנו במימרה זו עצמה לעיל, במלה דייקנתייה. (וקראוס, עמ' 212, ערך דייקנתון, מסופק בזה.) על סיומת הרבים במלים השאלות בכלל ראה קראוס, א, ברלין 1898, עמ' 177 ואילך; ובד"כ הן על דרך העברית. והמלה *κάμηλος* ביוונית משמשת לשני המינים (ראה לידל וסקוט, עמ' 872, ערך *κάμηλος*).
- 78 שם, עמ' 224. וראה עכשיו א' טל, התרגום השומרוני לתורה, א, ירושלים תש"ם, עמ' 139, לבר' לג, יט. והוא נוסח A (הוא כ"י שכם 3; ראה הקדמה, עמ' ח). אבל בנוסח J לא תרגמו (שם, עמ' 138). ויש להעיר, שבתרגום הערבי השומרוני יש לנו שני תרגומים: *نحجة*, מחقة (כהגיית השומרוני *qaššitâ*). ראה ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד, ירושלים תשל"ז, עמ' 384). ראה ח' שחאדה, התרגום הערבי לנוסח התורה של השומרוני, ירושלים תש"ן, עמ' 162–163.
- 79 טלשיר, אנקה, עמ' 225. וראה מה שהביא שם, עמ' 224, בשם 'מאור האפלה'.
- 80 ונמשך אחריו מת"כ, ד"ה טריון.
- 81 ד"ה ס' סלעים. על פי בבלי בכורות נ ע"א: 'דינרא הדריינא טריינא'.

לטריינוס וליעקב אבינו? כבר יישבו במדרש רבה המבואר: 'מטבעות חשובות ביותר, כעין המטבע הרומית שבימי החכמים שנקראה... ע"ש טריינוס קיסר רומי'.⁸² מהרוז'ו מביא בשם מוסף הערוך, ערך טריון, שפירושה 'בל"י ורומי גוון תכלת'.⁸³ קוהוט מפרש מלשון ערבית تَبَّ = כימה, ובהשאלה בפרסית במשמעות 'פנינים יקרים ומבריקים'.⁸⁴ וכיוצא בזה לוי: Name eines Edelsteines, wahrsch. von bläulicher Farbe (= שם אבן יקרה, כנראה בצבע כחול).⁸⁵ פירסטט⁸⁶ מפרש tyrische Gewänder, Purpurkleider (= בגדים צוריים, בגדי ארגמן), כלומר טריון הוא שם תואר מלשון Tirus, Τύρος — צור! יסתרוב מגיה ביד חזקה 'סמ"ך ס"ס טי"ת טרטיין',⁸⁷ ואחריו קראוס שמגיה בדרך אחרת, 'סמ"ך טית סיסטרטיין', כלומר Sestertium! — הוא מטבע רומאי ששיעורו רבע דינר כסף.⁸⁸ ותיאודור מסיק: 'וקשה לפרשה'.⁸⁹

הנה, על פי המקבילות של המימרות של ר' אבא בר כהנא ור' סימון⁹⁰ נמצאת המלה טלאים מקבילה לטיטריון,⁹¹ ולכן מן הדין הוא שפירושה של טיטריון היא טלאים. שאין דברי ר' סימון אלא לשון אחרת לדברי ר' אבא בר כהנא. כי בעוד

- 82 כך ג, עמ' שעב, ד"ה טריון.
 83 ד"ה טריון. וראה מה שהעיר עליו קוהוט, עה"ש, ד, עמ' פא, ערך טריון; וראה עוד מה שהביא שם בשם המשביר.
 84 שם שם. ועיין ש' קרויס, תוספות הערוך השלם, עמ' רח, ערך טריון; ומסקנתו כי 'המובן נשאר בספק'.
 85 אוצר לשון התלמודים והמדרשים (להלן לוי), ב, ברלין—ווינא תרפ"ד, עמ' 191, ערך טריון.
 86 עמ' 123, ערך טריון.
 87 עמ' 553, ערך טריון.
 88 קראוס, עמ' 272, ערך טריון. ועיין מה שהבאתי בשמו לעיל הערה 84. על המטבע הזה ראה: C.T. Lewis & C. Short, *A Latin Dictionary*, Oxford 1969, p. 1685, s.v. Sestertius.
 89 מנחת יהודה, עמ' 948, ד"ה ט' טיטריון.
 90 והקבלה זו היא מעשה ידי העורך. שאף על פי שר' אבא בר כהנא ור' סימון הם בני דור אחד, הדור השלישי לאמוראי ארץ-ישראל (ראה ח' אלבק, מבוא לתלמודים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 214 ועמ' 258 בערכם), לא מצאנו אותם נושאים ונותנים יחד, ולא מוסרים שמועות זה מפי זה (ראה ב"ז בכר, אגדת אמוראי ארץ-ישראל [תרגום מגרמנית א"ז רבינוביץ], כך ב, חלק ב, תל-אביב תרפ"ח, עמ' 139, 171; וראה א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ד"צ ירושלים תשכ"ד, עמ' 48 ועמ' 962 בערכם). ובה מתורצת קשייתתה של פרופ' שולמית אליצור שהקשתה לי אחרי ההרצאה, שאם ר' סימון חיפש מלה הפותחת באות טי"ת, למה לא אמר בפשטות טלאים?!
- 91 ואסמכתא חזקה לכך היא היפוך סדר האותיות של קשיטה בדברי ר' סימון, שתחילה נתפרשה טי"ת של קשיטה, ואחריה השי"ן. אבל אין זו ראייה מוחלטת, שכן במקצת כתבי-היד של בר"ר (עיין בחילופי הנוסחאות), בילקוט רמז קלג נג ע"א ובמיוחס לרש"י, ד"ה במאה, הגרסה הפוכה.

שהראשון מפרש את המלה קשיטה בשלוש משמעויות שונות בארמית ועברית, הרי השני דורש אותה על דרך נוטריקון ביוונית ובעברית.

ולכן גם כאן נראה, שצדק ר"מ די לונזאנו בפרשו 'פי' כרים ואלים'.⁹² אלא שהוא מסייע פירוש זה ממה שאמרו בפתחתא של איכה רבה, 'לשום כרים על שערים (יח' כא, כז) — טירונין'.⁹³ והוא מפרש זאת, 'אלים המנגחים'. אלא שהדברים קשים: שאיל המצור קרוי ביוונית *ἑλέπολις*⁹⁴ או *κρίος*⁹⁵; ולכן נראה כאן יותר פירושם של המפרשים מלשון *τύραννος*, כלומר מפקדים.⁹⁶

ברם אפשר להציע כאן זיהוי אחר למלה (אבל מכיוון שישנו קושי בדברים, כפי שאני מפרש, אין הדברים נאמרים אלא על דרך שמא ואולי, וצ"ע). ייתכן שיש להגיה הגהה קלה במלה ולגרוס טוטיריון במקום טיטיריון (וי"ו במקום יו"ד), תיקון שהוא בקושי בגדר הגהה; כלומר *τό θηρίον*, או לפי הנוסח הישן *θηρίον* בלי תווית היידוע. שפירושה בהמות, כלומר טלאים.

אמנם מלה זו מציינת ביוונית בדרך כלל דווקא את החיה, כלומר חיות-בר. כך הוא למשל בשבעים,⁹⁷ וכן באדיקט של דיוקלטיניוס. בשבעים כגון: 'וחיתו ארץ למינה' (בר' א, כד) — *καὶ θηρία τῆς γῆς κατὰ γένος*; 'כל חית השדה' (שם ב, יט) — *τά θηρία καὶ πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ*; 'החיה וכל בהמה' (תה' קמח, י) — *πάντα τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ*. ואילו באדיקט של דיוקלטיניוס נמנו תחת הכותרת *ΠΕΡΙ ΘΗΡΙΩΝ* המינים *ἄρκος*, *ὄνος*, *ἔλαφος*, *ὄναγρος* (= דוב, חזיר-בר, צבי ופרא, כלומר חמור-בר).⁹⁸

ברם ישנם מקומות בשבעים שמלה יוונית זו מתרגמת את המלה העברית בהמה או בהמות. אמנם בדרך כלל במקומות אלה משמשות מלים אלה לדעת המתרגמים — ככל הנראה — במשמעות 'חיה, חיות'. כגון: 'ושן בהמות אשלח בס' (דב' לב, כד) — *ὀδόντας θηρίων ἐπαποστελῶ*; 'יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ' (יש' יח, ו) — *καὶ τοῖς θηρίοις τῆς γῆς*; ועוד.⁹⁹ ואולם כבר אמרו חכמים בספרי דברים שכא (עמ' 369) על הפסוק הראשון 'אמרו מעשה היה שרחלים נושכים

92 ספר המעריך, ערך טירוניא.

93 איכה רבה, פתיחתא כג, דפוס וילנא ה'ע"ג. ועיין מהד' בובר, וילנא תרנ"ט, עמ' 20 הערה כה.

94 ראה לידל וסקוט, עמ' 532 בערכו.

95 ראה שם, עמ' 996 בערכו.

96 ראה למשל קראוס, עמ' 265, ערך טירון II.

97 על פי E. Hatch & H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint*, Vol. I, Oxford 1937.

98 ראה: Rahlfs, *Die Septuaginta*, 1897, p. 650, s.v. *θηρίον*.

99 M. Giaccherio, *Edictum Diolectiani et Collegarum de pretiis rerum venalium*, Genova 1974, Vol. I, p. 211-213.

וראה עוד לידל וסקוט, עמ' 800, ערך *θηρίον*.

99 ראה למשל התרגום לירמיהו ז, לג; טו, ג; לד, כ.

וממיתים'. והרי הן הן הטלאים שבהם אנו עסוקים! כלום ייתכן אפוא, שהמלה שימשה בדרום, במקומו של ר' סימון,¹⁰⁰ במשמעות בהמות-בית ממש, הכוללות גם טלאים?!

אם כן הוא, יהיה כאן דוחק-מה בדרשה, שר' סימון מזכיר טיטיריון, שהוראתה בהמות בדרך כלל, ומתכוון לטלאים. אלא שעלינו לזכור, שהמדובר כאן באסמכתא בעלמא על דרך נוטריקון, ואותיות המלה קשיטה כפו את ר' סימון לנקוט מלה זו, כדרך שנקט את המלה היוונית קמילייח במקום גמלים העברית.¹⁰¹ ומי יודע, אולי שימשה מלה זו במשמעות טלאים ממש. ואולי הכיר אותה ר' סימון מתרגום יווני למקרא. ולא יצאו הדברים מגדר השערה. בין כך ובין כך נמצא לפי המדרש, שיעקב אבינו שילם עבור חלקת השדה לא מאה קשיטה כפשוטו של מקרא, אלא שלוש-מאות, לפי שלוש משמעויותיה¹⁰² של המלה קשיטה.¹⁰³

ג

שנינו בבראשית רבה צא, יא:

קחו מזמרת הארץ בכליכם — ר' יהושע דסיכנין בש' ר' לוי: דברים שהן מזמרין בעולם: חלזון, חימר, קטף ומורן אגרו וטרי.¹⁰⁴

פירוש: חלזון — שצובעין מדמו תכלת; חימר — יין; קטף — צרי; מור — מין בושם;¹⁰⁵ איגורי — זית ששמנו אגור בתוכו.¹⁰⁶

המלה טרי לא נתפרשה בידי המפרשים, היות שאיננה בדפוס הראשון,¹⁰⁷ ונוספה במהדורת תיאודור. תיאודור מתלבט בפירושה: האם לפרש אותה טרית = דג ממין

100 ראה אלבק, מבוא לתלמודים (לעיל הערה 90), עמ' 259.

101 ואפשר שהוא רומז לפסוק שבתחילת פרשת וישלח: 'ויחץ את העם אשר אתו ואת הצאן ואת הבקר והגמלים לשני מחנות' (בר' לב, ח).

102 שלא כמהרז"ו, שכתב (ד"ה אונקיות) 'שיש לפרש כך או כך'.

103 וראה כעת מה שכתב על האטימולוגיה של קשיטה: E. Lipinski, 'In Search of the Etymology of Some Semitic Loan-words', *Fucus — A Semitic/Afrasian Gathering in Remembrance of Albert Ehrman* (ed. J.L. Arbeitman), Amsterdam & Philadelphia 1988, pp. 331–332; וראה השגתו של י' בלאו, 'על ספר זיכרון מיוחד במינו', לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 95.

104 ת"א, עמ' 1135; דפוס וילנא קעא ע"א.

105 ראה אנציקלופדיה מקראית, ה, עמ' 439, ערך מר.

106 על פי מת"כ. אבל יפ"ת מפרש חמר קטף כדבר אחד, וכן מור איגורי (תצט ע"א, ד"ה חמר וד"ה מור); וצ"ע. ולוי, ב, עמ' 55, ערך חלזון [עמ' 54], מפרש את כל המלים שבמאמר בדרך אחרת; ואינו נראה.

107 והגרסה שם 'חלזון חמר קטף ומור איגורי'.

הטונה,¹⁰⁸ או שמא יש לגרוס אגרוטרי בתיבה אחת, שהיא לדבריו שם עיר, כלומר צמח שנקרא על שם אותה העיר. כמו שאמרו בתוספתא שביעית ז, יג: 'אוכלין ברגילה עד שיכלו אגוטרי'.¹⁰⁹

כל זה לגרסה שבהוצאת תיאודור; אבל לכ"י וטיקן 30 גרסה אחרת: 'חלחלוין [ח]ומר קטיף וזמורי וטר'.¹¹⁰

קוטשר¹¹¹ שיער שטרו היא הצורה הארמית מקבילתן של צרי העברית, צרוא הסורית, צרו הערבית; ואילו שאר השמות נתפרשו בחלקם (חלחלוין, חומר, זמורי) (זמורי) כמיני תבלינים,¹¹² ובחלקם (קטיף) כמין שרף.¹¹³

לכאורה קשים פירושים אלה כולם, ממה שנאמר בירושלמי פסחים י, ז (לו ע"ד) על 'ואין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' (משנה פסחים י, ח): 'רבי סימון בשם רבי אינייני בר רבי סייסי מיני זמר'. ופירש ז"ו רבינוביץ בשערי תורת א"י, על פי הפסוק שלנו: 'פי' מיני פירות טובים ויפים'.¹¹⁴ והרי אין דרכם של תבלינים להיאכל בפני עצמם! אלא שניתן להשיב, שכל צמח יקר הוא בגדר דבר שמזמר בעולם. אבל לשיטת ליברמן,¹¹⁵ שפירוש מיני זמר הוא מיני זמירות שבפה, אין מקום לקושי זה מלכתחילה.

מכל מקום, ענייננו כאן ברישא, 'דברים שהן מזמרין בעולם'. תיאודור מפרש: 'היינו דברים שמזמרים בעולם כלומר שמפורסמים בחשיבותם והאנשים מזמרים עליהם, וצוה יעקב ליקח דברים חשובים מלבד אותם המפורשים בקרא, וכמו שמונה והולך אותם, ומזמרין לדעתו הוא בינוני פועל (ולא פיעל)'.¹¹⁶ כלומר, אל תקרי מזמרין אלא מזומרין. וכבר נתפרש לשון זה כך בידי רש"י לבראשית מג, יא: 'מזמרת הארץ — מתורגם מדמשבח בארעא, שהכל מזמרים עליו כשהוא בא לעולם'. וכיוצא בזה מפרש ראב"ע על אתר: 'מזמרת הארץ — כל דבר משוכח

108 ראה ספרי דברים שנד (עמ' 417).

109 מהד' ליברמן, עמ' 197. וליברמן כתב שם: 'טיב הצמחים אגוטרי ולופסי לא נתברר לי'.

110 הוצאת מקור, ירושלים תשל"א, עמ' 168.

111 קוטשר, 'מחקרים בארמית הגלילית (המשך)', תרביץ כב (תשי"א), עמ' 54 (= מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' קפד).

112 ראה: M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic*, Jerusalem 1990, p. 178, s.v. חומר; p. 191, s.v. חלחלוין; p. 202, s.v. (להלן סוקולוף).

113 ראה סוקולוף, עמ' 488, ערך קטף. ולפי פירוש קוטשר דלעיל קשה, שהיינו טרו היינו קטיף; וצ"ע.

114 עמ' 240, ד"ה ר' אינייני.

115 ראה ש' ליברמן, ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 524, ד"ה מיני זמר. והיא שיטת 'קרבן העדה', ד"ה מיני זמר. ועיין דנ"ג, ה, י.

116 ד"ה שהן; ההדגשות במקור.

מגזרת זמירות'. וכן — בעיקרו של דבר, אבל בגוונים שונים — מפרשים בעלי המדרש הראשונים והאחרונים.¹¹⁷

אבל בכל זאת הלשון קשה והפירושו דחוק. שפוטם של דברים הוא, שדברים הוא הנושא, ומזמרין בינוני פעיל הוא, לא מזומרין.

והנה, בירושלמי סוכה¹¹⁸ אנו גורסים: 'תרונגייה הוון מצפצפין תמן, והוה רב נחמן בר יעקב יהב אתרוגא מתנה לבריה, אמר ליה: לכשתזכה בו ובמצותו החזירהו לי'.

ילון¹¹⁹ מוצא חבר ללשון זה של מצפצפין במדרש תהלים. שם נאמר 'מעשה בר' יונתן שהיו עדשים מצפצפין',¹²⁰ או לפי גרסה אחרת 'מצפצפות'. והוא מפרש: 'צורות מצפצפין, מצפצפות, בנין פועל הן בדרך הארמית¹²¹... פירוש: היו בצמצום';¹²² כלומר, מלשון צפיות ודחוק.

וכן מפרשים ליברמן¹²³ ומורשת.¹²⁴ מורשת מציין גם ל'פני משה' בסוכה שם, שפירש: 'שהיו דחוקים באתרוגים, שלא היו מצויים, מלשון עומדים צופים'. והוא ממשיך: 'והובן, כנראה, בהוראה מושאלת ל"יקר המציאות", כשאתרוגים נמכרו ביוקר'. נמצא, ששיטת חכמים אלה כאן במצפצפין כשיטת תיאודור במזמרין.

ברם ההשוואה עם המימרה כבר"ר שפתחנו בה מלמדת, לדעתי, שהמדובר בשני המקומות כבינוני פעיל מבניין פעיל העברי, ואין בין מזמרין לבין מצפצפין ולא כלום. כי צפצוף לשון זמר הגייה וצפצוף הוא,¹²⁵ לא לשון צפיות. ודברים הוא הנושא כבר"ר, ותרונגייה בירושלמי. ואף על פי שלא נתחווה כהוגן טעמו של ביטוי

117 'דברים שבני העיר משבחין אותם' (שכל טוב, עמ' 267; ועי"ש הערה ט); 'דברים כשהן באין לעולם מזמרין עליהם בני אדם' (ר"ש מסנות, בראשית זוטא, ירושלים תשכ"ב, עמ' רפח); 'דברים שהן מזמרין עליהן ותמהין עליהן כשיראו אותן' (מדרש הגדול, עמ' תשל"ב); 'מן המשובח שבארץ, מלשון זמרה שהוא שבח' (ר' זכריה הרופא, מדרש החפץ, מהד' חבצלת, ירושלים תשמ"א, עמ' רמג); ולשון יפ"ת כאן 'כלומר שהם משובחי' ששמחין בהן' (תצט ע"א, ד"ה שהן); ולשון מירקין 'והבריות מזמרים לכבודם' (ד, תל-אביב תשל"ב, עמ' 113, ד"ה דברים); ובתרגום הערבי השומרוני (לעיל הערה 78) *مفاخر الأرض* (עמ' 216-217), כלומר דברים שהארץ מתפארת בהם.

118 ג, יב (נד ע"א) = גיטין ב, ג (מד ע"ב).

119 ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 38 ואילך.

120 מהד' בובר, וילנא תרנ"א, נג ע"א; ועי"ש בהערה ט.

121 כלומר, שיש כאן וכאן צורת בינוני קפצל על דרך הארמית (ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 176).

122 ילון, פרקי לשון, עמ' 39.

123 תוכ"פ סוכה, עמ' 866, ד"ה וכן.

124 לקסיקון הפועל, רמת-גן תשמ"א, עמ' 311, הערה **17.

125 אבל הלשון כבר"ר סא, ה (ת"א, עמ' 663), 'שהיו מזמרים בעולם', שממנו מסייע מירקין (ד, עמ' 113, ד"ה דברים), הוא, לדעתי, בעל משמעות אחרת; וצ"ע.

עממי זה, מכל מקום משמעותו ברורה: הדבר מזמר או מצפצף — פירושו שהדבר הוא ביוקר.

שלושה מאמרים אלה שדנתי בהם בפניכם הם, כמובן, דוגמה בעלמא ממאמרים רבים באגדה שעודם טעונים עיון ופירוש. שאף על פי שרבי יהושע בן לוי אמר 'הדא אגדתא — הכותבה אין לו חלק, הדורשה מתחרך, השומעה אינו מקבל שכר' (ירוש' שבת טז, א [טו ע"ג]), ור' זירא קנתר את 'אילין דאגדתא' וקרא אותם 'סיפרי קיסמי' (ירוש' מעשרות ג, י [נא ע"א]), אנו אין לנו דרך לרדת לעומק עולמם של חז"ל בלי דבריהם של בעלי האגדה. וכבר יש בדברים מעטים אלה שאמרנו כדי לרמוז לנו, כמה מפגשים מעניינים, ולעתים מרתקים, עוד מצפים לנו עם רבנין דאגדתא.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- בר"ר = בראשית רבה.
 יפ"ת = ר' שמואל יפה אשכנזי, יפה תואר, ויניציאה שנו.
 מת"כ = מתנות כהונה, פירוש למדרש רבה בדפוס וילנא.
 עה"ש = ערוך השלם.
 תוכ"פ = ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ניו-יורק-ירושלים תשט"ו-תשמ"ח.